ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

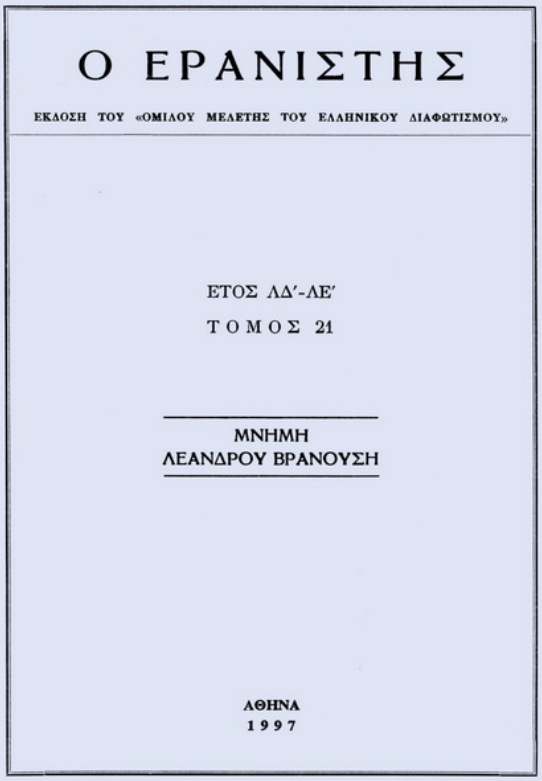
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΛΔ'-ΛΕ'

ΤΟΜΟΣ 21

ΜΝΗΜΗ
ΛΕΑΝΔΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΑΘΗΝΑ
1997

Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης

Μαρία Α. Στασινοπούλου

doi: 10.12681/er.218

To cite this article:

Στασινοπούλου Μ. Α. (1997). Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης. *The Gleaner*, *21*, 301–325. https://doi.org/10.12681/er.218

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 20/04/2024 08:13:42

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΣΟΦΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ Ο ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΑΛΑΓΑΝΗΣ

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΩΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ που οδήγησαν στη μελέτη αυτή βρίσκονται δέκα επιστολές του Γρηγορίου Καλαγάνη προς τον Friedrich Thiersch.[1] Στην προσπάθειά μου να παρακολουθήσω την πορεία αυτού του ιερέα της διασποράς και ελάσσονα λογίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στάθηκα στη συνέχεια τυχερή. Μια δεύτερη ομάδα εγγράφων, κατά κύριο λόγο η αλληλογραφία του με τους προεστώτες της κοινότητας της Αγίας Τριάδος της Βιέννης, εργοδότες του για μια εικοσιπενταετία σχεδόν, σώζεται στο αρχείο της κοινότητας στη Βιέννη και αφορά κυρίως διαδικαστικά και μισθολογικά ζητήματα.[2] Τέλος στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στη Ριζάρειο Σχολή υπάρχουν έγγραφα σχετικά με τις ταραχές που οδήγησαν το 1852 στην αποπομπή σχεδόν όλων των μαθητών της σχολής και τελικά στην παραίτηση του διευθυντή της Καλαγάνη, κατά του οποίου είχαν στραφεί οι μαθητές.[3] Πρόκειται για ανέκδοτο στο σύνολό του υλικό που καλύπτει με άνισο τρόπο αφενός

1. Bayerische Staatsbibliothek München, Handschriftenabteilung, Thierschiana I/87, Kalagannis. Στον ίδιο φάκελο περιλαμβάνεται και μία δεκασέλιδη «Ἔκθεσις σύντομος τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Δόγματος», την οποία είχε συντάξει ο Καλαγάνης τον Ιανουάριο του 1830 ενόψει μάλλον της αναχώρησής του από το Μόναχο.

2. Μνεία για ύπαρξη επιστολών του Καλαγάνη στο αρχείο της Αγίας Τριάδος κάνει η Olga Cicanci, «Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturels du Sud-Est européen avec le Centre de l'Europe», *RESEE* 34 (1986) 3-16. Ο αρχιμανδρίτης κ. Τιμόθεος Ρωμανάς αναζήτησε στο αρχείο το φάκελο και μου επέτρεψε να μελετήσω τα 28 έγγραφα που αφορούν τον Καλαγάνη. Ο φάκελος περιλαμβάνει και άσχετα προς τον Καλαγάνη έγγραφα (N 62/5, Schulakten Faszikel I, Gregor Calaganni, στο εξής Schulakten / Calaganni). Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κοινότητα της Αγίας Τριάδος και τη Μητρόπολη Αυστρίας. Εκτενή μελέτη για την ιστορία της κοινότητας ετοιμάζει με βάση το σύνολο του αρχειακού υλικού ο κύριος Γ. Κιουτούτσκας (Θεσσαλονίκη).

3. Για το ενδιαφέρον που έδειξε για την εξέλιξη των ερευνών μου και τις χρήσιμες υποδείξεις του ευχαριστώ τον κύριο Παναγιώτη Μιχαηλάρη.

την εικοσιπεντάχρονη παραμονή του Καλαγάνη στη Βιέννη και το Μόναχο και αφετέρου την ολιγόμηνη κρίση της Ριζαρείου.

Ο Καλαγάνης δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, πέρα από τις μνείες σε μελέτες τοπικής ιστορίας για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λέσβο.[4] Η απόφασή του να μεταφράσει και να εκδώσει το 1819 στη Βιέννη ένα παιδαγωγικό έργο θρησκευτικού περιεχομένου από τα γερμανικά στην «καθομιλουμένη» μάς οδηγεί να τον εντάξουμε στην ομάδα εκείνη των λογίων κληρικών, η οποία από τα μέσα του 18ου αιώνα, αν και ανομοιογενής ως προς τις επιμέρους επιλογές των μελών της, χαρακτηρίζεται από τη διάθεση να προσεγγίσει νεοτερικές ιδέες.

Το σύντομο πέρασμά του από το εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους έμεινε και αυτό στην αφάνεια, ίσως λόγω του άδοξου τέλους του. Αλλά και αυτή η εμπλοκή του Καλαγάνη σε ταραχές σε στιγμές θρησκευτικής έξαρσης και ευρύτερων φαινομένων «αντίστασης κατά της αρχής» δεν είναι άσχετη με τις πολιτισμικές περιπλανήσεις και επιλογές του και την αλλαγή που επέφερε στο ρόλο και τον τρόπο ζωής των ελληνορθοδόξων κληρικών η επαφή με κοινωνίες αισθητά διαφορετικές από τους τόπους προέλευσής τους.

Ο Γρηγόριος Καλαγάνης[5] γεννήθηκε γύρω στα 1790[6] στην Αγιάσο της Λέσβου. Ο πατέρας του Ιωάννης έφθασε ίσως προσκυνητής μέχρι τους Αγίους Τόπους, η μητέρα του Βλωτίνα και η αδερφή του Αγγελούδα εμφανίζονται ως συνδρομήτριες στην *Ιστορία* του.[7] Ο αδερφός του Νεό-

4. Σύντομο βιογραφικό άρθρο εκλαϊκευτικού χαρακτήρα δημοσίευσε ο Γιάννης Χρ. Χατζηβασιλείου, «Γρηγόριος Καλαγάνης. Ένας πρωτοπόρος λόγιος κληρικός της Λέσβου», στο πολυγραφημένο περιοδικό *Ελιόφως*, τχ. 1 και 2 (1992). Ευχαριστώ τον κύριο Κωνσταντίνο Πανταζή από τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή, που μου παραχώρησε αντίγραφο του άρθρου και με διευκόλυνε στην αναζήτηση των πρακτικών των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης.

5. Ο Καλαγάνης χρησιμοποιεί στην αλληλογραφία του από το 1827 τη γραφή του ονόματος με διπλό παράλληλα με τη μορφή με απλό /ν/. Στα έντυπα που εκδίδει χρησιμοποιεί άλλοτε τη μία και άλλοτε την άλλη γραφή.

6. Τη χρονολογία αυτή παρέχει ο Ιωάννης Μουτζούρης, «Γρηγόριος Καλαγάνης», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια* Ζ' (Αθήνα 1965) 207. Ακολουθεί μάλλον τοπικούς ιστορικούς όπως τον Στρατή Π. Κολαξιζέλη, *Θρύλος καὶ ἱστορία τῆς Ἁγιάσου τῆς νήσου Λέσβου*, τεῦχος τρίτον, Μυτιλήνη 1948, σ. 259. Οι χρονολογίες του Κολαξιζέλη για τον Καλαγάνη δεν είναι ωστόσο πάντα ακριβείς.

7. *Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς*, Βιέννη 1819, κατάλογος συνδρομητών, Α' («Ἡ Τιμιωτάτη Σύζυγος τοῦ μακαρίτου Χ. Ἰωάννου κυρία Βλωτίνα Καλαγάννη», «Ἡ Τιμιωτάτη αὐτῆς Θυγάτηρ κυρία Ἀγγελούδα»).

φυτος υπηρέτησε και αυτός μερικά χρόνια ως ιεροδιάκονος[8] στη Βιέννη, επέστρεψε όμως στη Λέσβο πριν από τον Γρηγόριο.[9]

Με την υποστήριξη του Ηρακλείας Μελετίου ο Γρηγόριος Καλαγάνης μορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή[10] και μαθήτευσε μάλλον κοντά στους πρωτοψάλτες της εποχής. Συχνά αναφέρεται ότι φοίτησε στην Πατριαρχική Μουσική Σχολή. Η περίφημη Γ' Πατριαρχική Σχολή ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κυρίλλου Ζ' το 1815.[11] Ήδη όμως το 1815 ο Καλαγάνης είχε μεταβεί στη Βιέννη με μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Κούμα, διευθυντή κατά το σχολικό έτος 1814-15 της Μεγάλης του Γένους Σχολής.[12] Η πρόσκληση ενός υποτρόφου του Ηρακλείας από την κοινότητα της Βιέννης χρησιμοποιήθηκε μάλιστα από τον Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο στην «Απολογία ίστορική

8. Βλ. καταλόγους συνδρομητών των έργων του Κωνσταντίνου Κούμα, *Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων*, Βιέννη 1826 και *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832. Αναφέρεται και σε επιστολές του Γρηγορίου Καλαγάνη προς τους προεστώτες της Αγ. Τριάδος, π.χ. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης προς Προεστώτες (8.9.1831). Ένας τρίτος αδελφός, ο Παναγιώτης, μνημονεύεται στη διαθήκη του Καλαγάνη, βλ. Δ. Θ. Βέργος, *Ἱστορικὸν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληρονομιῶν, κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι 30 Ἰουνίου 1954*, Αθήνα 1954, σ. 17-26, σ. 19.

9. Schulakten / Calaganni, Γρηγόριος Καλαγάνης, Αγιάσος, προς Προεστώτες Αγίας Τριάδος, Βιέννη (12/24.7.1840), όπου περιγράφει την υποδοχή που του έγινε στη Λέσβο.

10. Βλ. συστατική επιστολή του Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch, Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, «Ανέκδοτοι ἐπιστολαὶ Ἀνθίμου Γαζῆ καὶ Κωνσταντίνου Κούμα πρὸς τὸν Friedrich Thiersch», *Κοραῆς-Κούμας-Κάλβος*, Αθήνα 1967, σ. 89-119 [= *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 7-8 (1958) 339-354], σ. 97, επ. 6 (21.4.1828).

11. Βλ. Γεώργιος Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελῳδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι*, Αθήνα 1890, φωτοστ. ανατ. Αθήνα 1977, σ. 354-355, 373-375· Δ. Ι. Παναγιωτόπουλος-Κούρος, «Οἱ διδάξαντες μουσικὴν εἰς τὴν Ρ.Ε.Σ.», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 93-115, 95-97.

12. Ο Κούμας (βλ. σημ. 10) αναφέρει ότι τον συνέστησε προ δεκατετραετίας στη Γραικική κοινότητα της Βιέννης και ότι «νῦν δὲ ἀλγοῦσιν οἱ ἐν Βιέννῃ, ἔτη τέσσερα καιδέκα πειραθέντες τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ». Ο μητροπολίτης Καρλοβικίου Στέφανος Στρατιμίροβιτς ενέκρινε την πρόσκλησή του με έγγραφό του της 26ης Μαρτίου 1815, Schulakten / Calaganni. Ο ίδιος ο Καλαγάνης μνημονεύει στο σύντομο βιογραφικό σημείωμα που παραθέτει στην πρώτη του επιστολή στον Thierch (16.10.1827), ότι «πρὸ 12 ἐτῶν ἐκαλέσθη[ν] εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἐγκατοίκων Γραικῶν ὡς διάκονος».

καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας» του 1815 ως επιχείρημα για την ενίσχυση των γραμμάτων από κληρικούς.[13] Ο Καλαγάνης παρέμεινε στην κοινότητα των αυστριακών υπηκόων κατ' αρχήν ως το 1828.[14]

Από τον αδελφό του Μισαήλ Αποστολίδη, Ονούφριο, ο οποίος είχε σπουδάσει Ιατρική στο Μόναχο, πληροφορήθηκε τις προθέσεις του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας να παραχωρήσει τον ναό του Σωτήρος (Salvatorkirche) στους 'Ελληνες του Μονάχου[15] και αφού βεβαιώθηκε «ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ τοιοῦτος ἱερεύς, καὶ ὑπὸ ποίαν ἀνταμοιβὴν τῶν κόπων του ζητεῖται», έγραψε για πρώτη φορά στις 16 Οκτωβρίου 1827 στον Friedrich Thiersch εκδηλώνοντας το ενδιαφέρον του για τη θέση. Η αλληλογραφία του με τον Thiersch καλύπτει την περίοδο της προετοιμασίας πριν από την αναχώρησή του από τη Βιέννη καθώς και της παραμονής του στο Μόναχο από την άνοιξη του 1828 ως την άνοιξη του 1830.[16] Ο Καλαγάνης αντιμετώπιζε τη νέα θέση στο Μόναχο μεταξύ άλλων και ως ευκαιρία για να συνδυάσει την παραμονή του εκεί με σπουδές στο πα-

13. Βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς 'Ηρακλείας», *Θρακικὰ* 5 (1934) 3-40, για τον Καλαγάνη σ. 30-31. Και ο ίδιος ο Καλαγάνης, αφού ευχαριστήσει τον Ηρακλείας στην *'Ιστορία τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς*, Βιέννη 1819, σ. ι': «τῆς πατρικῆς σου περὶ ἐμοῦ προνοίας εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ἡ εἰς τὴν σοφὴν Εὐρώπην μετάβασίς μου [...]», υπογραμμίζει ότι χάρη στη φιλογένεια και φιλομάθεια του ιεράρχη, ι'-ια', «ἀποφράττονται τὰ ἀπύλωτα στόματα τῶν φθονερῶν κατηγόρων τοῦ γένους ἡμῶν».

14. Τουλάχιστον ως τις 17 Φεβρουαρίου 1828 (βάπτιση) ο Καλαγάνης ιερουργούσε στην Αγία Τριάδα, όπως μαρτυρεί το πρωτόκολλο Βαπτισμάτων, Στεφανωμάτων και Θανάτων του ναού.

15. Βλ. Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «'Η ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία της», *Παρνασσὸς* 7 (1903) 49-134, 85 κ.ε., και Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Südosteuropäische Arbeiten 48, Μόναχο 1959, σ. 253. Για τα σχετικά με την παραχώρηση της εκκλησίας και την εικονογράφησή της από τον Ευθύμιο Δημητρίου το 1829 βλ. Μιλτιάδης Παπανικολάου, «Η εικονογράφηση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας του Μονάχου», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 365-377. Η άφιξη του Καλαγάνη στο Μόναχο κίνησε το ενδιαφέρον των κατοίκων του μεταξύ άλλων και λόγω του «εξωτικού» χαρακτήρα της αμφιεσής του, βλ. Παπαγεώργιος, σ. 87-88, όπου γίνεται μνεία σχετικού δημοσιεύματος της *Augsburger Abendzeitung*, φ. 128 (9 Μαΐου 1828).

16. Πρόκειται για εννέα επιστολές από τις 16 Οκτωβρίου 1827 ως τις 7 Ιουνίου 1830 που αφορούν την εκκλησία και τη θέση του ιερέα στο Μόναχο και μία συστατική επιστολή έξι χρόνια αργότερα (23.4.1836) για τον φοιτητή της ιατρικής Δημήτριο Ζήση.

νεπιστήμιο, σχέδιο που είχε ήδη από την εποχή που είχε έρθει στη Βιέννη.[17]

Στο Μόναχο ανέλαβε εκτός από τα καθήκοντα του εφημερίου και τη διδασκαλία των θρησκευτικών στο σχολείο του Desjardins.[18] Δίδαξε παράλληλα, για ένα διάστημα τουλάχιστον, Ελληνικά καθώς και στοιχεία Γερμανικής και Γαλλικής.[19] Φαίνεται όμως ότι δεν κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και αποφάσισε να παραιτηθεί από τη θέση του ένα χρόνο μόλις μετά την άφιξή του. Στην απόφασή του αυτή θα πρέπει να οδηγήθηκε μεταξύ άλλων και από τη μεγάλη διαφορά του τρόπου ζωής και των εκκλησιαστικών καθηκόντων. Αν και τα εγκαίνια του ναού στις 6/18 Δεκεμβρίου 1829 προξένησαν εντύπωση στο Μόναχο και προβλήθηκαν από τον τύπο ως ενδεικτικά της φιλελληνικής πολιτικής του Βαυαρού μονάρχη αλλά και των καλών σχέσεων με τον τσάρο της Ρωσίας, ο οποίος είχε δωρήσει τα λειτουργικά σκεύη,[20] η θέση του εφημερίου δεν μπορούσε να συγκριθεί με την προηγούμενη θέση του Καλαγάνη. Μετά

17. Thierschiana I/87, Kalagannis 1, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (16.10.1827): «ὁ σκοπός μου διότι ἦλθον ἐδῶ ἐξ ἀρχῆς ἦτον νὰ δυνηθῶ νὰ μάθω τι ὠφέλιμον, καὶ νὰ τὸ μεταφέρω εἰς τὴν τῶν πάντων στερουμένην πατρίδα μου· ἀλλ' αἱ περιστάσεις μου καὶ τὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπάγγελμά μου δὲν μ' ἐσυγχώρουν νὰ καταγείνωμαι εἰς τὰς μαθήσεις ὅσον καὶ ὅπως ἠὐχόμην [...]· πολλάκις ἐπεθύμησα νὰ μεταβῶ εἰς Γερμανίαν διὰ νὰ τελειοποιηθῶ εἰς τὰ ὁποῖα ἐσκόπουν διδασκαλικὰ μαθήματα, ἀλλ' ἡ ἰδία περιουσία δὲν ἐξήρκει εἰς τοιαύτην ἐπιχείρησιν· ὅθεν ἔμενε μόνον μία τοιαύτη περίστασις ὡς ἡ παροῦσα [...]».

18. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen*, σ. 253. Βλ. και Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 71.

19. Βλ. και επιστολή του Σουλιώτη παιδαγωγού του Δημητρίου Μπότσαρη, Χρήστου Ανδρέου, από το Μόναχο προς Ιωάννη Καποδίστρια, Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Ὁ Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του μὲ τὸν κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη* 2 (1973) 369-474, 396 και Παράρτημα, Β', επ. 8 (15/27.4.1830), σ. 444. Ο Ανδρέου υπογραμμίζει ότι ο Καλαγάνης δίδασκε αρχικά αμισθί και υπήρξε πόλος έλξης και για άλλους μαθητές, οπότε και του έδωσε κάποιο μικρό μισθό ο Desjardins. Για ένα διάστημα ο Καλαγάνης παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα στον Δημήτριο Μπότσαρη, *ό.π.*, επ. 6 (1/13.10.1829), σ. 441.

20. Παραπομπές σε επιστολές και δημοσιεύματα του τύπου παρέχουν οι Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88 κ.ε. και Konstantin Kotsowilis, «Die griechischen Studenten Münchens unter König Ludwig I. von 1826 bis 1844. Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands», *Südost-Forschungen* 52 (1993) 119-237, 132. Βλ. και *Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος*, φ. 76 (Παρ. 27 Νοεμβρίου 1829), σ. 363, περίληψη άρθρου της *Allgemeine Zeitung*, όπου περιγράφονται άμφια και σκεύη.

από την ακμάζουσα παροικία της Βιέννης και την πλούσια ενορία της Αγίας Τριάδος ο ακόμη ημιτελής ναός[21] και το μικρό εκκλησίασμα αποτελούμενο αποκλειστικά από υποτρόφους και τους συνοδούς τους ήταν φυσικό να μην τον ικανοποιεί. Ήδη μετά από ένα χρόνο γράφει στους προεστώτες της Αγίας Τριάδος ότι θα επιθυμούσε να ξεχειμωνιάσει στην Τεργέστη, «ὅπου ἐκτελοῦνται τὰ τῆς θρησκείας μας, τὰ ὁποῖα κινδυνεύω ν' ἀλησμονήσω εἰς τὴν Σκυθίαν», ή στο Φιούμε, επειδή είναι φθηνό.[22] Η συνεργασία του εξάλλου με την υπεύθυνη για το εκπαιδευτήριο και εν μέρει τα εκκλησιαστικά Φιλελληνική Εταιρεία του Μονάχου δεν ήταν απόλυτα αρμονική. Επρόκειτο ίσως για διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τα καθήκοντα.[23] Ενοχλητικό όμως ήταν για τον Καλαγάνη και το καινοφανές για ιερέα της διασποράς, να πρέπει να δίνει λόγο σε «ἑτεροθρήσκους καὶ ἑτερογενεῖς».[24] Η επιμονή με την οποία ο διάδοχός του και στις δύο θέσεις Μισαήλ Αποστολίδης ζητά να εκφράσουν τη σύμφωνη γνώμη τους και οι «φιλέλληνες» του Μονάχου πριν αναλάβει τα καθήκοντά του πρέπει να σχετίζεται όχι μόνο με τη γενική δυσαρέσκεια από πλευράς Ελλήνων με το εκπαιδευτικό κατάστημα του Desjardins αλλά και με τα προβλήματα του προκατόχου του.[25] Τέλος «δυσάρεστοι καὶ ἐνοχλητικαὶ κατὰ διάφορα τοῦ σώματος μου μέρη ἀσθένειαι»[26] και οι κλιματικές συνθήκες

21. Το τέμπλο και η εικονογράφηση ολοκληρώθηκαν μόλις τον Νοέμβριο του 1829 (βλ. Παπανικολάου, «Η εικονογράφηση», σ. 371), και τα άμφια, λειτουργικά σκεύη και βιβλία έφθαναν με αρκετή καθυστέρηση, βλ. Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88 κ.ε. Ο Καλαγάνης αρχικά πίστευε ότι θα έβρισκε τα άμφια και τα σκεύη να τον περιμένουν, βλ. Thierschiana I/87, Kalagannis 5 (30.3.1828), Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch, Μόναχο. Τον Μάρτιο του 1829 δεν είχε ακόμη ετοιμαστεί ο στολισμός του ευαγγελίου, ό.π. επ. 7 (31.3.1829), Καλαγάνης, Μόναχο, προς Thiersch, Μόναχο.

22. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Προεστώτες, Βιέννη (14.9.1829).

23. Ο Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88, αναφέρεται σε προβλήματα που προέκυψαν στις σχέσεις του Καλαγάνη με τη Φιλελληνική εταιρεία του Μονάχου και παραπέμπει σε επιστολή του συμβούλου του Λουδοβίκου και μέλους της εταιρείας v. Kreutzer προς τον Λουδοβίκο, την οποία δεν μπόρεσα να δω.

24. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Προεστώτες (14.9.1829).

25. Thierschiana I/87, Apostolides 3 (23.4.1830) και 4 (24.4.1830), Αποστολίδης, Τεργέστη, προς Thiersch, βλ. σχετικά με τις ανησυχίες των γονέων των μαθητών και επιστολή γονέων από την Τεργέστη προς τον Thiersch, Thierschiana I/87, Blastos Zanes 1 (24.2.1829).

26. Thierschiana I/87, Kalagannis 6 (28.6.1829).

του «διηνεκοβρόχο[υ]»[27] Μονάχου ενίσχυσαν τον Καλαγάνη στην απόφασή του να φύγει το ταχύτερο δυνατό. Παρέτεινε την παραμονή του ένα σχεδόν χρόνο ακόμη μέχρι να έρθει ο διάδοχός του Μισαήλ Αποστολίδης[28] και μέχρι να τακτοποιηθεί η εκ νέου πρόσληψή του στη Βιέννη, όπου επέστρεψε την άνοιξη του 1830 ως εφημέριος στη θέση του Αβραμίου Αγγελάτου.[29]

Το 1832 έγινε δεκτή από τον μητροπολίτη Καρλοβικίου Στέφανο Στρατιμίροβιτς η αίτηση της κοινότητας της Αγίας Τριάδος να γίνει ο Καλαγάνης αρχιμανδρίτης. Η χειροτονία έλαβε χώρα στη Βιέννη μόλις το Μάιο του 1834.[30] Μέχρι το 1840 ο Καλαγάνης παρέμεινε ως πρώτος εφημέριος της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη.[31] Συγχρόνως δίδασκε και το

---

27. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Προεστώτες (14.9. 1829).

28. Ο Αποστολίδης ήταν την εποχή εκείνη ακόμη αρχιμανδρίτης στον Άγιο Σπυρίδωνα της Τεργέστης. Από το 1826 ήδη είχε ζητήσει από την κοινότητα να αποδεχτεί την παραίτησή του για λόγους οικονομικούς. Το 1828 διαπραγματευόταν την πρόσληψή του στο σχολείο της κοινότητας του Λιβόρνου, ενώ όμως ήταν έτοιμος να δεχτεί τη θέση, ενέδωσε στην επιμονή των μελών του βουλευτηρίου της Τεργέστης και δεν επέμεινε στην παραίτησή του «διότι ἐκινδύνευα νὰ φανῶ καὶ ἀγροῖκος καὶ ἀγνωμονέστατος». Βλ. επιστολή του Αποστολίδη προς τους επιτρόπους της σχολής του Λιβόρνου (16.9.1828), Θ. Π. Βολίδης, «Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Μισαὴλ Ἀποστολίδου», *Ἑβδομηκονταπενταετηρὶς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς 1844-1919*, Αθήνα 1920, σ. 124-130, σ. 128· βλ. και Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 213-214.

29. Ο Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 93, αναφέρει ως ημερομηνία αναχώρησης του Καλαγάνη από το Μόναχο την 6η/18η Ιουνίου 1830. Όμως ήδη στις 7 Ιουνίου ο Καλαγάνης έστειλε επιστολή στον Thiersch από τη Βιέννη, στην οποία ειδοποιεί «τὴν ὑμετέραν ἀγαθὴν Ψυχήν, ὅτι κατευωδόθην εἰς Βιέννην μετὰ ἑπτὰ ἡμέρας τῆς αὐτόθεν ἀναχωρήσεώς μου»· Thierschiana I/87, Kalagannis 9 (7.6.1830). Στο πρωτόκολλο της Αγίας Τριάδος εξάλλου υπογράφει και πάλι (βάπτιση) στις 23 Μαΐου 1830 (με το παλαιό ημερολόγιο). Ο Μουτζούρης (βλ. σημ. 6) συγχέει προφανώς τον Μισαήλ Αποστολίδη με τον Καλαγάνη, όταν γράφει ότι ο τελευταίος δίδαξε Ελληνικά στον Όθωνα το 1832. Η παρεξήγηση αυτή είναι αρκετά διαδεδομένη στη βιβλιογραφία και ξεκινάει ίσως από το άρθρο του Δημητρίου Α. Βερναρδάκη (Ιχνηλάτη) στην *Καθημερινή* της 2ας Σεπτεμβρίου 1948, που αναφέρει αυτή την πληροφορία, βλ. και Κολαξιζέλης, *Θρύλος καὶ Ἱστορία*, σ. 261. Ως δάσκαλοι της Ελληνικής του Όθωνα αναφέρονται συχνά και άλλοι κληρικοί και λόγιοι που διέμεναν την εποχή εκείνη στο Μόναχο μεταξύ των οποίων ο Φίλιππος Ιωάννου.

30. Schulakten / Calaganni, βλ. επιστολή του Στρατιμίροβιτς προς την κοινότητα την ημέρα της χειροτονίας, 31.5.1834.

31. Η τελευταία καταχώριση με υπογραφή του Καλαγάνη στο Πρωτόκολλον

μάθημα της Ιεράς Κατηχήσεως στην Εθνική Σχολή όπως και πριν από την αναχώρησή του για το Μόναχο. Ήδη όμως από το 1837, είτε επειδή κριτική εκ μέρους του ποιμνίου αναστάτωνε το «φιλήσυχον καὶ μισοτάραχον»[32] του χαρακτήρα του είτε επειδή ήθελε να επιστρέψει στη Λέσβο, επανερχόταν συχνά με επιστολές του ζητώντας να γίνει δεκτή η παραίτησή του.[33] Θα πρέπει μάλιστα να θεωρήσουμε ότι η γραπτή μορφή απλώς επισημοποιούσε προφορικά αιτήματα τα οποία μέλη της εξάδας συζητούσαν τακτικότερα με τον εφημέριο. Η κοινότητα αντιπρότεινε ήδη από την πρώτη φορά ως λύση χορήγηση αδείας, της οποίας όμως ο Καλαγάνης έκανε χρήση μόλις το 1840. Η κακή υγεία της μητέρας του ήταν η αιτία που οδήγησε στην απόφαση να μεταβάλει την άδεια σε οριστική παραίτηση τον Ιούλιο του 1840, όπως τουλάχιστον δήλωσε στην τελευταία επιστολή του προς την εξάδα από την Αγιάσο.[34]

Κατά τη διάρκεια της πρώτης θητείας του στη Βιέννη ο Καλαγάνης προχώρησε και στην έκδοση της τρίτομης Ιστορίας της Παλαιάς και Νέας Γραφής.[35] Το βιβλίο, το οποίο προφανώς υπολόγιζε να προωθήσει σε σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στις κοινότητες της διασποράς,[36] τυπώθηκε σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων (πάνω από 1500[37])

Βαπτισμάτων-Στεφανωμάτων-Θανάτων, Ι, της Αγίας Τριάδος είναι στις 9 Φεβρουαρίου 1840.

32. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (9.5. 1837, νέο ημερολόγιο, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Καλαγάνης).

33. Ό.π., βλ. και Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (2.12.1837 και 30. 10.1839) Schulakten / Calaganni.

34. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Εξάδα (12/24.7 1840).

35. *Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς εἰς χρῆσιν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, μετα φρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς τὴν ἡμετέραν καθομιλουμένην γλῶσσαν παρὰ Γρηγορίου Καλαγάνη Ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ τῆς Ἁγιάσου τῆς Μιτυλήνης* [!], τόμος Α′, Βιέννη 1819· *Ἱστορία τῆς Νέας Γραφῆς εἰς χρῆσιν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς τὴν ἡμετέραν καθομιλουμένην γλῶσσαν παρὰ Γρηγορίου Καλαγάννη Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς Ἁγιάσου τῆς Μιτυλήνης*, τόμος Β′ και Γ′, Βιέννη 1821. Οι τόμοι είναι αφιερωμένοι στον Ηρακλείας Μελέτιο, τον Ιωάννη Βαρβάκη και τον Χρήστο Θέμελη αντιστοίχως. Σχετικά με το πρωτότυπο βλ. παρακάτω σ. 310 καὶ 322.

36. Ο Κολαξιζέλης, *Θρύλος καὶ ἱστορία*, σ. 261, αναφέρει ότι και «οἱ τρεῖς τόμοι εἰσήχθησαν εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ ἐν διασπορᾷ ἑλληνισμοῦ, κατὰ σύστασιν δὲ τοῦ Πατριαρχείου, (τὸ ὁποῖον τὸν ὠνόμαζεν "Διδάσκαλον τοῦ Γένους") εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἐν Τουρκίᾳ χριστιανικῶν κοινοτήτων [...]», πληροφορίες, τις οποίες δεν μπόρεσα να διασταυρώσω. Μαζική προεγγραφή από σχολείο έγινε μόνο

που μάλλον λόγω της κήρυξης της Επανάστασης και της αναστάτωσης στην αγορά του ελληνικού βιβλίου παρέμεναν αδιάθετα το 1827, όταν προσπάθησε να διαθέσει 100 αντίτυπα στην κοινότητα της Αγίας Τριάδος.[38] Ο Γεδεών δίνει ίσως μια πρόσθετη εξήγηση με την παρατήρησή του ότι το βιβλίο δεν θα μπορούσε λόγω του όγκου του να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο.[39] Το 1830 και το 1833 ο Καλαγάνης δώρησε περί τα 1000 αντίτυπα στην ελληνική κυβέρνηση.[40] Όταν το 1824 η Εθνική Σχολή της Βιέννης τον όρισε διδάσκαλο της κατήχησης στη θέση του αρχιμανδρίτη Αβραμίου Αγγελάτου,[41] δεν χρησιμοποίησε, τουλάχιστον μέχρι το 1827, το βιβλίο του ως διδακτικό εγχειρίδιο.[42] Για τη διδασκαλία τῶν ελληνοπαίδων στο Μόναχο αντίθετα βασίστηκε από την αρχή στο βιβλίο

από τον ηγούμενο της Μονής Θεοτόκου στην Ελασσόνα, Αρσένιο (50 αντίτυπα), για το σχολείο της μονής.

37. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία καὶ ἀριθμοί. Ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά* 8/14-15 (1991) 157-216, 172, λ. 99.

38. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, προς Προεστώτες (30.12.1827). Η κοινότητα ζήτησε πίστωση χρόνου (Schulakten / Calaganni, Εξάς, Βιέννη, προς Καλαγάνη (2/14.1.1828)), για να αποφασίσει. Στα έγγραφα που μπόρεσα να δω δεν υπάρχει οριστική απάντηση στην πρόταση του Καλαγάνη. Το γεγονός ότι δεν σώζεται σήμερα ούτε ένα αντίτυπο του βιβλίου στη βιβλιοθήκη, [βλ. Κομνηνή Δ. Πηδώνια, *Ελληνικά Παλαιότυπα της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθοδόξων Εκκλησιών της Βιέννης*, ανάτυπο από τα *Τετράδια Εργασίας* 13 (Αθήνα 1987)], αντίθετα με άλλα «σχολικά» βιβλία που σώζονται σε πολλαπλά αντίτυπα, όπως του δασκάλου της Εθνικής Σχολής Γεωργίου Ζαχαριάδη (ό.π., λ. 140 και 183), με κάνει να πιστεύω ότι η απόφαση της κοινότητας ήταν αρνητική. Το βιβλίο περιλαμβάνεται στους καταλόγους της Βιβλιοθήκης της Εθνικής Ελληνικής Σχολής του 1846 (Κατάλογος [...] Βιέννη 1846, φωτομ. ανατ. Αθήνα 1967, σ. 23, λ. 602-604) και του 1860 (Πηδώνια, *ό.π.*, σ. 129, λ. 197).

39. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἔτη», *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΙΙ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνα*, Αθήνα 1976, σ. 209.

40. Ηλιού, *ό.π.* Σε «ἱκανὴν ποσότητα σωμάτων», την οποία είχε αποστείλει ο Καλαγάνης στη βασιλική βιβλιοθήκη, αναφέρεται ο καθηγητής του γυμνασίου Ναυπλίου, Λεόντιος Μ. Αναστασιάδης, σε επιστολή του προς την Γραμματεία Εκπαιδεύσεως την 1η Νοεμβρίου 1834, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ἡ σχολικὴ βιβλιοθήκη τὸ 19ο αἰώνα. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα 1995, σ. 39.

41. Schulakten / Calaganni, βεβαιωτικό σημείωμα των τοπικών αρχών ότι παρέλαβαν τη σχετική αίτηση της Σχολής προς έλεγχο (7.5.1824). Ο Καλαγάνης παρέδιδε κατήχηση εναλλάξ με τον Αγγελάτο ήδη το 1816, βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Ζ΄, φ. 20 (15.10.1816), σ. 356.

42. Κατά τους ισχυρισμούς του επειδή προέβλεπε ότι θα θεωρηθεί «πρόφασι[ς]

του.[43] Η χρήση του βιβλίου στο Μόναχο δεν δημιουργούσε προβλήματα με τις τοπικές σχολικές αρχές μιας και επρόκειτο για μετάφραση σχολικού εγχειριδίου των βαυαρικών σχολείων.[44] Η διάδοση της ελληνικής μετάφρασης είχε πάντως ως ένα βαθμό προχωρήσει, γιατί υπήρχαν μαθητές στο Μόναχο που διέθεταν ήδη το βιβλίο και δεν χρειάστηκε να το αγοράσουν από τον συγγραφέα.[45]

Το πρώτο διάστημα μετά την παραίτησή του από την Αγία Τριάδα ο Καλαγάνης πρέπει να έμεινε στη Λέσβο. Ο Χατζηαποστόλου αναφέρει ότι εγκαταστάθηκε αρχικά στην Αγιάσο, όπου προσπάθησε να ιδρύσει «φιλανθρωπικὰ καταστήματα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πασχόντων».[46] Η συγκεκριμένη περίοδος είναι περίοδος έντονης δραστηριότητας στη μητρόπολη Μυτιλήνης. Στα πλαίσια των δυνατοτήτων που δημιουργούσε το Χαττί Σερίφ του 1839 και με το συντονισμό του μητροπολίτη Μυτιλήνης και μετέπειτα πατριάρχη Αλεξανδρείας Καλλινίκου συγκεντρώθηκαν προσφορές και κληροδοτήματα για φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά καταστήματα που οδήγησαν μεταξύ άλλων στην ίδρυση του Γυμνασίου Μυτιλήνης.[47] Ο Καλαγάνης πάντως προτίμησε τελικά —ίσως μετά το θάνατο της μητέρας του— να εγκατασταθεί στην Αθήνα.[48] Βρισκόταν στην πρωτεύ-

κέρδους καὶ ἰδιωφελείας», Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (30.12.1827).

43. Ο Καλαγάνης προαπέστειλε βιβλία για τους μαθητές, βλ. Thierschiana I/87, Kalagannis 5, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (30.3.1828).

44. Στην πρώτη του επιστολή προς τον Thiersch, στην οποία εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για τη θέση, ο Καλαγάνης ανακοινώνει εισαγωγικά την αποστολή ενός αντιτύπου ως δωρεά για τη βασιλική βιβλιοθήκη και αφιερώνει σχεδόν όλη την πρώτη σελίδα στο θέμα της μετάφρασης του «πρωτοτύπου, διδασκομένου δημοσίως εἰς τὴν πολύμουσον πόλιν σας». Είναι σαφές ότι ελπίζει πως η μετάφραση του βιβλίου του Schmid θα λειτουργήσει ως θετική σύσταση, Thierschiana I/87, Kalagannis 1, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (16.10.1827). Για την ευρεία διάδοση του βιβλίου του Schmid στη Βαυαρία και σε άλλα καθολικά γερμανικά κράτη, βλ. πρόχειρα *Allgemeine Deutsche Biographie*, τ. 31 (Λειψία 1890), σ. 657. Για τον συγγραφέα βλ. εδώ σ. 322.

45. Thierschiana I/87, Kalagannis 8, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Thiersch (16.9.1829).

46. Ευστράτιος Χατζηαποστόλου, «Ὁ ἀρχιμ. Γρηγόριος Καλαγάνης καὶ τὸ ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ κληροδότημα αὐτοῦ», *Ἁγία Σιὼν* 1 (1937-38) 88-92, 89.

47. Ιάκωβος Γ. Κλεόμβροτος, «Τὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα Μυτιλήνης», *Ὁ Ποιμὴν* Α' (1933), σ. 146 και Γ' (1935), σ. 303. Βλ. και Κώστας Γ. Μίσσιος, *Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες*, Α', Μυτιλήνη 1994, σ. 30· αποσπάσματα από τον κώδικα φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων της μητρόπολης παραθέτει ο Π. Ι. Σαμαράς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λέσβο*, Μυτιλήνη 1948, σ. 19 κ.ε.

ουσα ήδη το 1842, όταν του ζητήθηκε να συμμετάσχει στην επιτροπή της Ιεράς Συνόδου που θα ήλεγχε τις καταγγελίες προσηλυτισμού εναντίον του ζεύγους Χιλλ, τελικά όμως δεν αποδέχθηκε το διορισμό.[49] Επένδυσε τη χρηματική περιουσία που είχε συγκεντρώσει στη Βιέννη[50] στην οικοδόμηση ιδιόκτητης κατοικίας σε μεγάλο κτήμα κοντά στη Ρωσική εκκλησία και στην αγορά περιβολιού στην περιοχή Μπραχάμι του Μαρουσιού.[51] Ο Στρατής Κολαξιζέλης περιγράφει εκτενώς συνάντηση του Καλαγάνη με τον νεαρό Δημήτριο Βερναρδάκη στη μητρόπολη Μυτιλήνης, η οποία οδήγησε στην οικονομική ενίσχυση των σπουδών του τελευταίου και την τοποθετεί το 1848. Ίσως τότε ο Καλαγάνης να βρισκόταν για σύντομο χρονικό διάστημα και πάλι στο νησί του. Σύμφωνα με τον Κολαξιζέλη, λίγες μέρες μετά από αυτή τη συνάντηση ζήτησε χωρίς επιτυχία από τη δημογεροντία της Αγιάσου την παραχώρηση οικοπέδου για την ανέγερση νοσοκομείου.[52]

Το 1850 διαδέχθηκε τον Καλλίνικο Καμπάνη στη θέση του διευθυντή της Ριζαρείου και ανέλαβε παράλληλα με τα διευθυντικά του καθήκοντα και τη διδασκαλία των θεολογικών μαθημάτων[53] αλλά και του μαθήματος της Βυζαντινής Μουσικής.[54] Στη θέση αυτή έμεινε περίπου δύο χρόνια.

---

48. Ο Σταυράκης Α. Αναγνώστης, *Ἡ Λεσβιὰς ᾠδὴ* ..., Σμύρνη 1850, σ. 66, παρέχει συνοπτικά στοιχεία για τον Καλαγάνη στην Αθήνα. Επίσης σε εκδόσεις του 1843, 1844 και 1849 ο Καλαγάνης εμφανίζεται ως συνδρομητής από την Αθήνα. Ευχαριστώ τον κύριο Φίλιππο Ηλιού και την κυρία Πόπη Πολέμη που αναζήτησαν τον συνδρομητή Καλαγάνη στη βάση δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος για τους συνδρομητές ελληνικών βιβλίων του ΕΛΙΑ.

49. ΓΑΚ / Γραμματεία Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Β210/1, Χίλλ, 5γ, 29.4.1842: προτεινόμενα μέλη της επιτροπής· 8β, 7.5.1842: μνεία της αποποίησης διορισμού του Καλαγάνη.

50. Η χρηματική περιουσία του προερχόταν και από ομόλογα των Σίνα και Σκαραμαγκά, τα οποία ρευστοποίησε όταν αποφάσισε να μείνει στη Λέσβο, βλ. Schulakten/Calaganni, Καλαγάνης, Αγιάσος, προς Εξάδα Αγ. Τριάδος (12/24.7.1840).

51. Βλ. περιγραφή της περιουσίας του Καλαγάνη στο κείμενο της διαθήκης του, Βέργος, *Ἱστορικὸν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληροδοσιῶν*, σ. 17-19. Μία από τις κατηγορίες των μαθητών ήταν ότι είχε αφαιρέσει δενδρύλλια από τον κήπο της σχολής για να τα μεταφέρει στο περιβόλι του, βλ. καταθέσεις μαθητών και αναφορά Κυπριάδη (όπως σημ. 64 και 65).

52. Κολαξιζέλης, *Θρύλος καὶ ἱστορία*, σ. 258-59.

53. Βλ. ΓΑΚ Ὀθωνικόν, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 2/10 [Διορισμοί], αρ. πρωτ. 8987, έγγραφο διορισμού υπογεγραμμένο από την Αμαλία στις 10 Οκτωβρίου 1850.

54. Δ. Ι. Παναγιωτόπουλος-Κούρος, «Οἱ διδάξαντες μουσικὴν εἰς τὴν Ρ.Ε.Σ.», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 93-115, για τον Καλαγάνη σ. 95-97.

Ἤδη ὁμως μετά το πρώτο μισό της θητείας του Καλαγάνη εκδηλώθηκαν τριβές μεταξύ διευθυντού και μαθητών,[55] σύμφωνα μάλιστα με την κατάθεση ενός σπουδαστή ήδη μετά από πέντε ή έξι μήνες υπήρχε δυσαρέσκεια «διότι [...] εἶδον οἱ μαθηταὶ αὐτὸν τρώγοντα τὰς τεσσαρακοστάς».[56] Στις 27 και 28 Ιανουαρίου 1852 σημειώθηκαν οι πρώτες εκδηλώσεις απείθαρχης συμπεριφοράς των σπουδαστών με αφορμή την κακή ποιότητα του ψωμιού και στις 29 Ιανουαρίου επεισόδια και συμπλοκές των σπουδαστών με τον διευθυντή και μέλη του τριμελούς συμβουλίου της Ριζαρείου Σχολής που οδήγησαν στην παρουσία δυνάμεων της αστυνομίας στη σχολή. Ακολούθησε ανάκριση των σπουδαστών και κατ' αρχήν αποπομπή μερικών ως πρωταιτίων, η οποία όμως δεν οδήγησε σε εκτόνωση της κρίσης με αποτέλεσμα να αποπεμφθούν τελικά τον Μάρτιο του 1852 οι περισσότεροι μαθητές και οι εκτελεστές της διαθήκης Ριζάρη να προχωρήσουν στη διεξαγωγή εξετάσεων για την εισαγωγή νέων υποτρόφων.[57] Ο Καλαγάνης παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1852 και η παραίτησή του έγινε αμέσως δεκτή, παρότι δεν υπήρχε αντικαταστάτης. Προσελήφθη ο ιερομόναχος Παγκράτιος από την εκκλησία της Νεάπολης με καθήκοντα οικονόμου.[58]

55. Φαίνεται ότι προβλήματα είχαν υπάρξει ήδη νωρίτερα. Στα πρακτικά των συνεδριάσεων των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης αναφέρεται ότι ήδη στις 11 Σεπτεμβρίου του 1851 «ἔγινε λόγος περὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῶν μαθητῶν» και «ἀπεφασίσθη νὰ προσκληθῇ ὁ διευθυντὴς νὰ ὑποβάλῃ εἰς τὸ συμβούλιον ἔκθεσιν».

56. ΓΑΚ / Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 5/17 «Ριζάρη ὑπότροφοι» (στο εξής ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17), καταθέσεις μαθητών, βλ. σημ. 65, «ΙΑ'-ἐξέτασις τοῦ Νικολάου Κροκκιδᾶ». [Η θυρίδα 5 φέρει το γενικό τίτλο «Κατηγορίαι καὶ ποιναὶ τοῦ προσωπικοῦ». Τα έγγραφα που αφορούν τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή έχουν καταταχθεί για τα έτη 1833-1848 στη θυρίδα 184 τοῦ κλάδου Β' (Παιδείας) και για τα έτη 1848-1854 στη θυρίδα 79 τοῦ κλάδου Α' (Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Γενικῶν Θεμάτων). Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικών Ἀρχείων του Κράτους τ. 17 (1990) 23-45 καὶ τ. 20 (1991) 48-57 (Δαυὶδ Αντωνίου).]

57. Βλ. την επίσημη ανακοίνωση της 6ης Μαρτίου 1852 που στάλθηκε μετά το πέρας των επεισοδίων στις εφημερίδες, δες π.χ. πρωτοσέλιδο στην *Ἐλπίδα*, φ. 670 (8.3.1852). Το κείμενο περιλαμβάνεται στον Α' τόμο των πρακτικών του «Συμβουλίου τῶν ἐκτελεστῶν τῆς Διαθήκης τοῦ ἀοιδίμου Γεωργίου Ῥιζάρη» (στο εξής Πρακτικά Ριζαρείου Α'), σ. 455. Το δεκαμελές συμβούλιο αποτελούσαν οι Μισαήλ Αποστολίδης, Γεώργιος Βέλλιος, Γεώργιος Γεννάδιος, Πέτρος Ηπίτης, Νικόλαος Θεοχάρης, Φίλιππος Ιωάννου, Ιωάννης Κόνιαρης, Πέτρος Σ. Ομηρίδης, Γεώργιος Σπανιολάκης, Γεώργιος Κ. Τισσαμενός.

58. Βλ. ΓΑΚ Ὀθωνικόν, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 2/10 [Διορισμοί], Αλληλογραφία εκτελεστών διαθήκης Ριζάρη και Υπουργείου, Σεπτέμβριος 1852.

Μέχρι το θάνατό του στις αρχές του 1862 ο Καλαγάνης δεν κατέλαβε πια δημόσια θέση.[59]

Η νεότερη αρθρογραφία για τη Ριζάρειο ασχολείται κυρίως με το νομικό καθεστώς και τη σχέση της σχολής με τις κρατικές αρχές.[60] Σε μελέτες για την ιστορία της Ριζαρείου ο Καλαγάνης βιογραφείται σύντομα και μνημονεύεται κυρίως λόγω του κληροδοτήματος, το οποίο κατέλιπε ώστε να φοιτούν με υποτροφία σπουδαστές από τη Λέσβο. Λόγω κληρονομικών περιπλοκών το κληροδότημα άρχισε να αξιοποιείται με μεγάλη καθυστέρηση.[61] Περιορισμένες αναφορές στα επεισόδια που οδήγησαν στην παραίτηση του Καλαγάνη βρίσκονται στην ιστορία που έγραψε ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος με την ευκαιρία των 75 χρόνων της σχολής και στη σύντομη μελέτη του Ευστράτιου Χατζηαποστόλου για τον Καλαγάνη.[62]

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους σώζονται αναλυτικές αναφορές του συμβουλίου των εκτελεστών της διαθήκης Ριζάρη και του εκπροσώπου του υπουργείου, Ἀγγέλου Κυπριάδη, που είχε σταλεί για επιτόπια έρευνα και ανάκριση των μαθητών, επιστολές του Καλαγάνη και των μαθητών πριν και μετά την αποπομπή τους για στασιαστική δράση και αναφορές της αστυνομίας. Τέλος ο φάκελος περιλαμβάνει εκτός από τα έγγραφα

59. Η έκδοση του *Απανθίσματος* ολοκληρώνεται το 1853 (ο Καλαγάνης δωρίζει το ίδιο έτος δέκα σώματα στη Ριζάρειο, βλ. Ράδος, *Τὰ κατὰ τὴν Ριζάρειον* (όπως σημ. 60), σ. 96, ι΄). Εμφανίζεται ως συνδρομητής του *Βίου Ἀριστείδου* το 1860 και της *Τερψινόου Λύρας* το 1861.

60. Την παλαιότερη βιβλιογραφία συγκεντρώνει ο Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Τινὰ περὶ τοῦ πρώτου ὀργανισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 3 (1984) 109-127. Βλ. επίσης Δ. Κουτσογιάννης, «Τὰ τῆς συστάσεως τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 65-90, και Σ. Κ. Σιωμόπουλος, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἱδρυτικῶν στοιχείων τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 3 (1984) 237-256. Ο Νικόλαος Ράδος, ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης, που έγραψε μια πρώτη ιστορική πραγματεία, παραθέτει κυρίως έγγραφα από την ίδρυση της Ριζαρείου ως το 1891: *Τὰ κατὰ τὴν Ριζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολὴν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μετὰ τῆς εἰκόνος τοῦ ἱδρυτοῦ, δαπάνῃ τῆς Ριζαρείου περιουσίας* [...], Αθήνα 1891, ²1903.

61. Βέργος, *Ἱστορικὸν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληρονομιῶν*, βλ. και Δ. Κουτσογιάννης, *Οἱ εὐεργέται καὶ δωρηταὶ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Αθήνα 1970, σ. 6-7.

62. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Αθήνα 1919, σ. 80· Ευστράτιος Χατζηαποστόλου, «Ὁ ἀρχιμ. Γρηγόριος Καλαγάνης», σ. 88-92. Βλ. και Κολαξιζέλης, *Θρύλος καὶ ἱστορία*, σ. 285-6.

που αφορούν τις ταραχές καθαυτές και την αλληλογραφία με τις τοπικές αρχές, στις οποίες ανατέθηκε να συγκεντρώσουν τα χρήματα των υποτροφιών από τους κηδεμόνες των αποβληθέντων ή από τις μονές τους.[63]

Στη διοικητική ανάκριση οι μαθητές εξέφρασαν σχεδόν ομόφωνα γενική δυσαρέσκεια με τον τρόπο διαχείρισης της σχολής υπογραμμίζοντας την κακή ποιότητα των γευμάτων και την υβριστική συμπεριφορά του διευθυντή. Το λεξιλόγιο των βασικών κατηγοριών ωστόσο παραπέμπει στο γενικότερο κλίμα θρησκευτικής καχυποψίας της εποχής: ο διευθυντής καταλύει τις νηστείες, πίνει καφέ με γάλα πριν μεταλάβει, εισάγει αλλόδοξες διδαχές, παροτρύνει τους σπουδαστές να παραλλάξουν το σύμβολο της πίστεως. Κατά τη συνοπτική διατύπωση του Κυπριάδη στην τελική αναφορά του, οι μαθητές κατέθεσαν, μεταξύ άλλων, ὅτι «εἶπεν ὁ Διευθυντής, ὅτι δὲν πρεσβεύει τὰ Δόγματα, οὔτε τῆς ἐν Ἑλλάδι, οὔτε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας· ὅτι εἶναι εὐαγγελιστής· ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Κάρλοβιτζ· ὅτι ὁ δυνάμενος Ἱερεὺς νὰ μεταβάλῃ τὸν ἄρτον καὶ οἶνον εἰς Σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, δύναται νὰ μεταβάλῃ καὶ τὸ κρέας εἰς ὄσπρια, ὅτι αἱ νηστεῖαι ἐπλάσθησαν ὑπὸ τῶν ἀπόρων, καὶ ἐπομένως οἱ εὐποροῦντες δύνανται νὰ τρώγωσι· καὶ ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μνημονεύῃ, ἀντὶ τοῦ Μητροπολίτου Νεοφύτου, Στεφανᾶ τινος».[64]

Στη συνοπτική αυτή αναφορά χάνεται βέβαια η υφολογική ιδιαιτερότητα των επιλέξει κατηγοριών. Παραθέτω ενδεικτικά μόνο αποσπάσματα μερικών καταθέσεων σχετικά με μία από τις κατηγορίες, την κατάλυση των νηστειών. Ο Σωτήριος Γρηγοριάδης στην ερώτηση γιατί είχε αποκαλέσει τον διευθυντή αιρετικό απάντησε «τὸν λέγω, διότι τρώγει ὅλας τὰς νηστησίμους ἡμέρας» και στην ερώτηση αν αρμόζει ο χαρακτηρισμός στο παράπτωμα, «μάλιστα, ὅταν δὲν πάσχῃ· καὶ καθὼς ἤκουσα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶδα, ὅτι τρώγων μεταλαμβάνει». Ο Παναγιώτης Παπά Ιωάννου δήλωσε ότι «μᾶς λέγει, ὅτι αἱ νηστεῖαι δὲν εἶναι τίποτε, ἀλλὰ τὰς ἔκαμαν ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν εἶχον νὰ φάγωσι, καὶ ὅτι εἶναι πλάσματα καλογήρων». Ο Στυλιανός Κατσιγιάννης κατέθεσε ότι: «καὶ αὐτὸς μάλιστα ὁ ἴδιος [ο διευθυντής] τὸ ὡμολόγησε, λέγων, ὅτι τρώγει, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀρχιμανδρίτης οὔτε τῆς Ἑλλάδος, οὔτε τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ πόλεώς τινος τῆς Γερμανίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἐνθυμοῦμαι (προφέρει Κράντζι-

63. Οι μοναχοί σπουδαστές που είχαν αναμιχθεί στις ταραχές προέρχονταν από τις μονές Φανερωμένης Σαλαμίνας, Ταξιαρχών Επιδαύρου, Μεγάλου Σπηλαίου και Ζωοδόχου Πηγής Άνδρου.

64. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 417 (6.2.1852) «περὶ τῶν συμβάντων εἰς τὸ Κατάστημα τῆς Ῥιζαρείου Σχολῆς».

βὶτζ καὶ θέλει νὰ ἐννοήσῃ, Κάρλοβιτζ)». Μετά από μία σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση ο Γεώργιος Βοντζίδης πρόσθεσε επαυξητικά ότι ο Καλαγάνης «φρονεῖ τὰ τῶν Εὐρωπαίων ἱερέων». Όταν του ζητήθηκε να διευκρινίσει τι εννοεί, απάντησε «ἀγνοῶ».[65]

Οι καταθέσεις των μαθητών δεν διαφέρουν σχεδόν καθόλου μεταξύ τους ως προς την ουσία και συχνά και ως προς τη διατύπωση των κατηγοριών. Σ' αυτό θα πρέπει να συνέβαλε ο ομοιογενής τρόπος με τον οποίο τους τέθηκαν οι ερωτήσεις αλλά και κάποιος συντονισμός μεταξύ τους.[66] Το γεγονός ότι ήδη την 29η Ιανουαρίου, μόλις δύο μέρες μετά τις πρώτες διαμαρτυρίες για το κακής ποιότητας ψωμί είχαν συντάξει και στείλει προς το σεβαστόν υπουργείον αναφορά, την οποία υπέγραψαν 31 «περιϋβρισθέντες ἱεροσπουδασταὶ τῆς ἐκκλ. Ῥιζαρ. Σχολῆς» και στην οποία αναφέρονταν όλες οι κατηγορίες,[67] ενισχύει την εντύπωση ότι η εξέγερση είχε προετοιμαστεί με στόχο την καταγγελία της αιρετικής από κάθε άποψη συμπεριφοράς του Καλαγάνη. Στον Κυπριάδη μάλιστα οι ανακρινόμενοι σπουδαστές έδωσαν την εντύπωση ότι όχι απλώς δε δίσταζαν να μιλήσουν αλλά σχεδόν συναγωνίζονταν ποιος θα πει περισσότερα.[68]

Στην αρχή των καταθέσεων περιγράφονται τα επεισόδια και μάλιστα οι ραβδισμοί από πλευράς του διευθυντή, των μελών του τριμελούς συμβουλίου και των οργάνων της τάξεως, που είχαν κληθεί από τον διευθυντή

65. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17. Πρόκειται για 21 φύλλα διπλωμένα και γραμμένα και από τις δύο πλευρές, 84 δηλαδή σελίδες, από τις οποίες οι δύο πρώτες και η τελευταία είναι λευκές. Συνολικά εξετάστηκαν από τον υπουργικό γραμματέα Άγγελο Κυπριάδη από την 1η μέχρι και την 6η Φεβρουαρίου 1852, παρισταμένων σε ορισμένες περιπτώσεις και των μελών του τριμελούς συμβουλίου της Ριζαρείου, Γεωργίου Τισσαμενού και Φιλίππου Ιωάννου, οι εξής 25 μαθητές (με τη σειρά καταγραφής των καταθέσεων): Παναγιώτης Α. Μαντζούνης, Παναγιώτης Ν. Χαλκιόπουλος, Γεώργιος Βοντζίδης, Όθων Φριδερίκος, Αθανάσιος Ξωρίλας, Βασίλειος Αυδόπουλος, ; Σταυριανός, Σωτήριος Γρηγοριάδης, Χριστόδουλος Βασιλειάδης, Γεώργιος Απελλίδης, Νικόλαος Κροκκιδάς, Κωνσταντίνος Τσολακόπουλος, Παναγιώτης Παπά Ιωάννου, Κωνσταντίνος Βελαράς, Σπυρίδων Αγγελόπουλος, Παναγιώτης Μουσκούτης, Λεόντιος Καμπάνης, Στέφανος Γ. Δούκας, Κωνσταντίνος Γαλάνης, Ιωάννης Οικονόμος, Στυλιανός Κατσιγιάννης, Ιωάννης Βογιατζής, Θεμιστοκλής Βίμπος, Πέτρος Λογοθέτης, Λεωνίδας Μήλιος.

66. Στα Πρακτικά Ριζαρείου Α', σ. 447-448 (14.2.1852), καταγράφηκαν αποσπασματικά γράμματα που είχαν υποκλαπεί, με τα οποία ενημερώνονταν οι «φίλοι συναδελφοὶ καὶ συνεταῖροι» και γινόταν επανάληψη του κατηγορητηρίου: «μὴ λησμονῆτε τὸ μάθημα "εἶναι ἄθεος, λουθηροκαλβῖνος, καταστροφεὺς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας μας συμβόλου [...]" καὶ τὰ λοιπὰ ὅσα πρὸ πολλοῦ ἐμάθετε».

67. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852.

68. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 417 (6.2.1852).

για να επιβάλουν την τάξη.[69] Στη συνέχεια οι μαθητές απαντούν σε ερωτήσεις σχετικά με τη συμπεριφορά του διευθυντή. Οι απαντήσεις τους αλλά και οι αναφορές τους προς τις αρχές θα άξιζε να αναλυθούν από διάφορες απόψεις, όπως η σύμπνοια με την οποία οι στασιαστές αρνούνται να καταγγείλουν μεμονωμένους υπαιτίους και επιμένουν στη συλλογική ευθύνη, ή ακόμη ο σκανδαλισμός που προκαλούσαν οι ανησυχίες του διευθυντή για τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη συμβίωση μεγάλων και μικρών μαθητών, «ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι εἶναι σφριγώδεις»,[70] ή τέλος η επίκληση του Όθωνα ως προστάτη των αδυνάτων κατά τη διάρκεια των επεισοδίων και η ελπίδα που επενδύεται στην απονομή δικαιοσύνης από εκείνον προσωπικά, όπως εκφράζεται σε επιστολές που του αποστέλλονται από τους μαθητές.[71] Ενδιαφέρουσα είναι και η απαρίθμηση των χαρακτηρισμών που υποτίθεται ότι απεύθυνε ο Καλαγάνης και που οι μαθητές καταγγέλλουν ως ύβρεις: πολύ συχνότερα από τα «ἄλλα αἰσχρὰ» του κοινού υβριστικού λεξιλογίου οι μαθητές αναφέρουν τους χαρακτηρισμούς «Τουρκῶν πιάσματα», «Ἀλβανοί», «Βούλγαροι» και «Βουλγάρων υἱοί».[72]

Εδώ θα επιμείνω μόνο στις κατηγορίες που αφορούν το «Λουθηροκαλβινισμό» του Καλαγάνη. Οι σπουδαστές αναπτύσσουν αυτό το μέρος

69. Βλ. και την αναφορά που συνέταξαν οι πρώτοι έξι αποβληθέντες προς το υπουργείο την επομένη της σχετικής απόφασης (δηλ. στις 15.2.1852) και στην οποία υπογραμμίζεται ότι την ευθύνη φέρει ο διευθυντής και το τριμελές συμβούλιο που άσκησαν βία και κάλεσαν την αστυνομία να τους ενισχύσει, ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17.

70. Βλ. για παράδειγμα την κατάθεση του Όθωνα Φριδερίκου (Δ′) από την Αθήνα, δεκαέξι ετών, και του Αθανασίου Ξωρίλα (Ε′) από το Ζαγόρι, επίσης δεκαέξι ετών.

71. Βλ. για παράδειγμα την αναφορά του διευθυντή της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς, με την οποία βεβαιώνεται ότι σε δύο μαθητές επιστράφηκε «ὡς ἀπαράδεκτος» η αναφορά τους προς την «Α. Μεγαλειότητα». ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 724 (26.2.1852). Βλ. και αίτηση του μαθητή Μαντζούνη (28.3.1852) απευθείας στον Όθωνα, αρ. πρωτ. 1519 (16.4.1852).

72. Οι καταγγελίες αυτές βρίσκονται σε πολλές καταθέσεις και δεν φαίνεται να περιορίζονται μόνο σε μαθητές από ορισμένες περιοχές, η χρήση των χαρακτηρισμών και η αντίστοιχη ευαισθησία δεν μπορεί δηλαδή να ερμηνευθεί μόνο από την τοπικιστική συνείδηση. Ο Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischer Intellektueller in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Nostos. Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, επιμ. Maria A. Stassinopoulou, Φραγκφούρτη 1995, σ. 49-72 [= *Münchner Zeitschrift für Balkankunde* 3 (1980) 47-66], θεωρεί τα μέσα του αιώνα ως εποχή στην οποία αλλάζει η αντιμετώπιση των Βουλγάρων και η αντίληψη πολιτιστικής υπεροχής και παιδαγωγικού ρόλου των Ελλήνων αρχίζει να υποχωρεί μπροστά σε εχθρικές τοποθετήσεις.

της κατάθεσής τους γύρω από τη δήλωση του διευθυντή ότι έχοντας χειροτονηθεί από τον Καρλοβικίου Στέφανο ανήκει στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως αυτής και την επιμονή του να μνημονεύει εκείνον και όχι τον μητροπολίτη Αθηνών Νεόφυτο (Μεταξά). Όλοι δείχνουν να πιστεύουν ότι με το να έχει χειροτονηθεί σε πόλη της «Γερμανίας» —μόνο ένας μαθητής, ο Λεωνίδας Μήλιος από τη Τζια, κάνει λόγο για Αυστρία— ο Καλαγάνης ανήκε στην Ευαγγελική εκκλησία. Οι κατηγορίες ως προς την παραβίαση των δογμάτων της Ανατολικής εκκλησίας αρθρώνονται κυρίως στο επίπεδο της κατάλυσης των νηστειών και της αλλοίωσης του συμβόλου της πίστεως, κατηγορίες στερεότυπες εναντίον όσων θεωρούνται αιρετικοί. Ειδικά σχετικά με τη δεύτερη και σοβαρότερη σχεδόν όλοι οι μαθητές και μάλιστα οι πρωτοετείς, στους οποίους ο Καλαγάνης δίδασκε βασικές αρχές της πίστεως, αναφέρουν ότι τους είχε παροτρύνει να προσθέσουν την πρόταση «καταβάντα εἰς τὸν Ἅδην καὶ ἐλευθερώσαντα τοὺς ἀπὸ αἰῶνας νεκρούς». Και εδώ πάντως δεν ήταν μάλλον τόσο το ουσιαστικό περιεχόμενο της διδασκαλίας που προκάλεσε αναστάτωση —αρκεί να θυμηθούμε τη σχετική εικονογραφία, η οποία ωστόσο βασίζεται στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου και την Πασχαλινή υμνογραφία[73]—, όσο η παράβαση του βασικού κανόνα που απαγορεύει οποιαδήποτε παρέμβαση στο κείμενο του συμβόλου. Ρητή αναφορά στην κάθοδο στον Άδη —«descendit ad inferna»— αποδέχεται το ιδιαίτερα διαδεδομένο στις δυτικές εκκλησίες λεγόμενο αποστολικό σύμβολο της πίστεως.[74] Αν και η ορθόδοξη εκκλησία δεν το αναγνωρίζει, εντούτοις δέχεται ότι περιέχει με συντομία την αποστολική διδασκαλία. Η γνώση του σχετικού προβληματισμού, ο οποίος προϋποθέτει βασική θεολογική μόρφωση, ενισχύει την υπόθεση ότι υπήρχε σύμβουλος κάποιων τουλάχιστον μαθητών εκτός σχολής. Κάποιοι πάντως κατέθεσαν ότι ο ίδιος ο Καλαγάνης είχε υποστηρίξει ότι «οἱ Δυτικοὶ Πατέρες, ὁποῦ τὸ ἔχουν αὐτό, εἶναι καλήτεροι ἀπὸ τοὺς δικούς μας, ἠξεύρουν δηλαδὴ καλήτερα».[75] Και πάλι μόνον ο Μήλιος (ΚΕ΄) διαφοροποιείται αποδίδοντας στον Καλαγάνη όχι μόνο θεολογικές παρερμηνείες ή παραβιάσεις του λατρευτικού τυπικού αλλά ορθολογική αμφισβήτηση του θείου: «[είπε ο Καλαγάνης] ὅτι ἡ θρησκεία δὲν

73. Ανδρ. Ξυγγόπουλος, «Ὁ ὑμνολογικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 113-129.

74. Βλ. Ιωάννης Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*. Graz ²1968, τ. Α΄, σ. 45-51.

75. Αυτή ήταν η διατύπωση του Αθανασίου Ξωρίλα (Ε΄).

εἶναι ἄλλοτι, δὲν εἶναι χρήσιμος εἰς ἄλλοτι, εἰμὴ ἐωσοῦ καὶ ἀναπτυχθῇ τὸ Λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου».

Η θρησκευτική έξαρση που επικρατεί τον καιρό των επεισοδίων είναι γνωστή.[76] Το 1852 εκδίδεται η απάντηση του Θεόκλητου Φαρμακίδη στον Συνοδικό Τόμο του 1850 και την ίδια εποχή προχωρεί με αργό ρυθμό και συνεχείς αναβολές η ψήφιση των νέων νομοσχεδίων για τα εκκλησιαστικά στη Βουλή.[77] Το 1852 φαίνεται να είναι και η χρονιά στην οποία κορυφώνονται διάφορα θρησκευτικού χαρακτήρα φαινόμενα αντίστασης προς το ξένο ή/και νεοτερικό. Οι αντιδράσεις εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας στην αντιμετώπιση της ετερόδοξης διδαχής αλλά και του ομόδοξου φανατισμού εκφράζουν μάλλον σύγχυση ή στην καλύτερη περίπτωση προσπάθεια εξισορρόπησης, παρά συντονισμένη και συνειδητή στάση:[78] καταδίκη του προτεστάντη Ιωνά Κινγκ για προσηλυτιστική δράση, καταδίκη του Θεόφιλου Καΐρη ως αιρετικού· από την άλλη πλευρά σύλληψη του Κοσμά Φλαμιάτου που πεθαίνει στη φυλακή, σύλληψη του Χριστόφορου

---

76. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Αθήνα ³1983, σ. 404· του ίδιου, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 374-376, 388-390· Δημήτρης Κυρτάτας, «Η θρησκευτική Έξαρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα. Η Μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους Μηχανισμούς Διάχυσης των Θρησκευτικών Ιδεολογιών», *Ελληνική Κοινωνία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας* 1 (1987) 183-207· βλ. και Κώστας Λάππας, «Τὰ προσκυνητάρια τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984) 80-125, κυρίως σ. 113 κ.ε., όπου εντάσσεται η νέα έκδοση προσκυνηταρίου του Μεγάλου Σπηλαίου από τον Κ. Οικονόμο στα πλαίσια του ορθόδοξου συντηρητισμού. Για το συνδυασμό αντίστασης κατά των νεοτεριστικών επεμβάσεων της κρατικής αρχής και θρησκευτικού συντηρητισμού βλ. Αντώνης Λιάκος, «Ἡ διάθλαση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά* 1/1 (1983) 121-144, κυρίως σ. 137-140. Για το συνδυασμό αγροτικής διαμαρτυρίας και θρησκευτικών κινημάτων βλ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα χ.χ. (1989).

77. Βλ. Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge 1969, σ. 185 κ.ε. και Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, 2 τ., Μόναχο 1992, τ. Α', σ. 252-258.

78. Πρβλ. όμως και Hering, *Die politischen Parteien*, σ. 257 κ.ε., όπου η διστακτική στάση των συντηρητικών έναντι των φαινομένων θρησκευτικού φανατισμού ερμηνεύεται ως μία ακόμη έκφραση της δυσκολίας να υποστηρίζεται ταυτόχρονα η αντιδυτική ιδεολογία και η λειτουργία μέσα σε ένα εθνικό κράτος βασισμένο σε δυτικά πρότυπα, βλ. για το δίλημμα αυτό και Έλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, ιδιαίτερα σ. 129-131.

Παπουλάκου,[79] φυλάκιση μοναχών του Μεγάλου Σπηλαίου στην Πάτρα.[80]

Οι ταραχές αντιμετωπίστηκαν ως σοβαρή κρίση της λειτουργίας της σχολής. Από τα πρακτικά του συμβουλίου των εκτελεστών της διαθήκης φαίνεται ότι από την 29η Ιανουαρίου, δηλαδή δύο μέρες μετά τις πρώτες προστριβές και ημέρα κατά την οποία ο Καλαγάνης και τα μέλη του τριμελούς συμβουλίου της σχολής είχαν ζητήσει τη βοήθεια της αστυνομίας,[81] μέχρι περίπου τις αρχές Απριλίου το δεκαμελές συμβούλιο των εκτελεστών συνεδρίαζε πολύ τακτικά (μερικές φορές και καθημερινά ή κάθε δεύτερη μέρα) προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την κατάσταση.

Οι εφημερίδες δεν έδωσαν πάντως μεγάλη δημοσιότητα στην υπόθεση των επεισοδίων της Ριζαρείου. Οι φιλελεύθερες, *Ἀθηνᾶ* καὶ *Ἐλπίς*, πήραν το μέρος του Καλαγάνη και διατύπωσαν εμμέσως πλην σαφώς κατηγορίες κατά της συντηρητικής περί τα εκκλησιαστικά μερίδας.[82] Στο χρονικό της στάσης που δημοσίευσε η *Ἐλπὶς* στις 8 Μαρτίου 1852 περιέγραψε τις κατηγορίες των μαθητών ως ληρήματα τα οποία έλεγαν μετά από συνεννόηση «ὡς ἐκ συνθήματος».

Ο υπουργικός γραμματέας Κυπριάδης θεωρούσε και εκείνος πιθανό ότι οι μαθητές είχαν υποκινηθεί «έξωθεν», προτείνοντας όμως στον υπουργό ως εξήγηση προσωπικές φιλοδοξίες ή εχθρότητα κατά της σχολής. Οι εκτελεστές της Ριζαρείου διαθήκης εξάλλου ήδη στην πρώτη συνεδρίαση σχετικά με τα επεισόδια είχαν αναφερθεί σε υποκίνηση των μαθητών από μη κατονομαζόμενους συμβούλους εκτός σχολής.[83] Οι υποψίες αυτές επιβεβαιώθηκαν, όταν έπεσαν στα χέρια των εκτελεστών της διαθήκης επιστολές, που έστελναν οι έγκλειστοι μαθητές σε φίλους τους έξω από τη σχολή.[84]

79. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις*, σ. 284 κ.ε.

80. Βλ. Λάππας, «Τὰ προσκυνητάρια», σ. 125, σημ. 181.

81. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852, διάφοροι αρ. πρωτ., επιστολή Καλαγάνη και μελών συμβουλίου προς τη διεύθυνση της αστυνομίας.

82. *Ἐλπίς*, φ. 670 (8.3.1852), σ. 2736: «Οἱ Ταρτοῦφοι, οἱ ζητοῦντες πάντοτε ἀφορμὰς νὰ δεικνύωσι δῆθεν ἐπιβουλευομένην τὴν ἱερὰν ἡμῶν θρησκείαν, καὶ ἑαυτοὺς πάντοτε προθύμους αὐτῆς ὑπερμάχους, ἔσπευσαν νὰ ὠφεληθῶσι τῆς περιστάσεως (τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις οἱ ἴδιοι προὐκάλεσαν ὡς ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων ἐξάγεται) ἵνα ἐκτοξεύσωσι τὰ φαρμακερὰ βέλη των κατὰ τοῦ διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς Ἀρχιμανδρίτου Κ. Καλαγάνη».

83. Πρακτικά 29ης Ιανουαρίου 1852, σ. 438: «τὸ συμβούλιον [...] συνέλαβεν ὑποψίας, ὅτι ἐξωτερικαὶ συμβουλαὶ καὶ προτροπαὶ συνέτρεξαν [...]».

84. Στα Πρακτικά Ριζαρείου Α′ (14.2.1852) γίνεται λόγος για ραδιουργίες έξωθεν, σ. 448, και παρατίθεται επιστολή των εγκλείστων με υβριστικό για τον Καλαγάνη περιεχόμενο, στην οποία ζητείται από τους αποδέκτες να φροντίσουν ώστε να «ἀνοίξωσι καὶ αἱ ἐφημερίδες τὸ στόμα των».

Το γεγονός ότι το βήμα των απόψεων του Κωνσταντίνου Οικονόμου και γενικότερα της συντηρητικής πλευράς, η εφημερίδα *Αἰών*, τάχθηκε στο πλευρό των μαθητών, δημοσιεύοντας μάλιστα και μία από τις επιστολές τους προς το συμβούλιο της σχολής[85] και καλώντας τον Καλαγάνη ήδη στην αρχή της κρίσης να παραιτηθεί[86] είναι ενδεικτικό του ιδεολογικού υποστρώματος των ταραχών. Στην οξύτερη και εκτενέστερη αντιπαράθεση φιλελεύθερου και συντηρητικού τύπου τέσσερα χρόνια νωρίτερα με αφορμή το περιεχόμενο της διδασκαλίας του Θεόδωρου Μανούση στο πανεπιστήμιο Αθηνών, η κατανομή της αρθρογραφίας αλλά και η «τεχνική» ορολογία για το χαρακτηρισμό των αντιπάλων ήταν ανάλογη.[87] Ακόμη και αν τα επεισόδια εναντίον του διευθυντή της Ριζαρείου δεν υποκινήθηκαν άμεσα από κάποιον, υπήρχε την εποχή αυτή το κατάλληλο κλίμα που επέτρεπε την όξυνση των αντιπαραθέσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η στάση των μαθητών που, αν και γνώριζαν τις συνέπειες και ήσαν όλοι υπότροφοι είτε του κληροδοτήματος Ριζάρη είτε του Δημοσίου, δεν δίστασαν ούτε στιγμή και επέμειναν στην εκδοχή τους μέχρι την τελική αποπομπή τους.[88] Η σύμπνοια μεταβλήθηκε σε μετάνοια, μερικών τουλάχιστον, όταν το καλοκαίρι συνειδητοποίησαν ότι η τιμωρία ήταν αμετάκλητη.[89]

85. *Αἰών*, φ. 1238 (1.3.1852), σ. 3.

86. *Αἰών*, φ. 1232 (7.2.1852), σ. 2.

87. Έτσι συναντάμε την «φιλορθόδοξη Ταρτουφική συμμορία» στην *Ἀθηνᾶ*, ενώ ο *Αἰὼν* δημοσιεύει την επιστολή του μοναχού και φοιτητή της Θεολογικής σχολής, Παΐσιου Ζ. Ιωαννίτη, με την οποία ξεκίνησε η αντιπαράθεση. Βλ. αποσπάσματα από την *Ἀθηνᾶ* και τον *Αἰῶνα* στη μελέτη της Ιουλίας Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων* 17 (1995) 69-106, 94 κ.ε.

88. Βλ. αναφορές των αποβληθέντων και των υπολοίπων σπουδαστών από 14 μέχρι 17 Φεβρουαρίου προς το συμβούλιο της σχολής και το υπουργείο (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17), όπου επαναλαμβάνουν τις κατηγορίες, επιμένουν ότι η τιμωρία είναι κατ' αρχήν άδικη, ότι δεν θεωρούν ότι οφείλουν να ζητήσουν συγγνώμη και ότι πρέπει να τιμωρηθούν ή όλοι ή κανείς. Βλ. και την αντίδραση του δεκαμελούς συμβουλίου και την απόφαση για αποπομπή όσων υπέγραψαν τις αναφορές, ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 820 (21.2.1852), και με την ίδια ημερομηνία απόφαση στα Πρακτικά Ριζαρείου Α', σ. 451-452.

89. Μερικοί μαθητές ζήτησαν χωρίς αποτέλεσμα αμέσως μετά την αποβολή τους από τη Ριζάρειο να γίνουν δεκτοί στο γυμνάσιο (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 949, 8.3.1852), ενώ στις 18 Αυγούστου 1852 (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 3685) ζητούσαν πλέον να θεωρηθεί η απείθεια «μωρίας [...] νεανικῆς ἀποτέλεσμα» και απορούσαν «πῶς εὑρέθημεν εἰς τοιοῦτον ἀπονοίας βαθμόν, ἵνα φθάσωμεν εἰς τοιαύτην αὐθάδειαν».

Κατά τη διάρκεια της θητείας του Καλαγάνη ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως άλλαξε έξι φορές. Η τελευταία αλλαγή σημειώθηκε τρεις μέρες πριν από την έναρξη των επεισοδίων στη Ριζάρειο (27 και 28 Ιανουαρίου 1852[90]), όταν στις 24 Ιανουαρίου 1852 ο Σταύρος Βλάχος,[91] προσκείμενος στο κόμμα των Ναπαίων, διαδέχθηκε τον Πάνο Βάρβογλη, προσωρινό υπουργό ήδη από τον ανασχηματισμό του Μαΐου 1851.[92] Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να προχωρήσουμε σε υποθέσεις, για το αν η απόφαση για επιβολή ποινών μόνο μετά από ανάκριση, την οποία αντέταξε ο υπουργός στο αίτημα των εκτελεστών του κληροδοτήματος για αυστηρές ποινές ήδη αμέσως μετά τα επεισόδια, εκφράζει συμπάθεια προς τους σπουδαστές και τα αιτήματά τους ή απλώς προσπάθεια πολιτικής εξισορρόπησης.[93] Για την εκτόνωση της κατάστασης ο Βλάχος πρότεινε στο υπουργικό συμβούλιο μετά την ολοκλήρωση της ανάκρισης να διακοπούν τα μαθήματα και οι μαθητές να αποχωρήσουν, με την έναρξη δε του επομένου σχολικού έτους τον Σεπτέμβριο να αποβληθούν ορισμένοι «ὑπὸ τὸ κάλυμα [!] τῆς μὴ προόδου αὐτῶν καὶ τῆς κακῆς διαγωγῆς». Το υπουργικό συμβούλιο ακολούθησε αντίθετα το πνεύμα των εισηγήσεων των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης περιορίζοντας μόνο τον αριθμό των μαθητών που θα αποβάλλονταν προς παραδειγματισμό.[94]

Ο Καλαγάνης ήταν πρόσφορος στόχος για κατηγορίες θρησκευτικού περιεχομένου. Η μετάφραση ενός απανθίσματος ιστοριών από τις γραφές

---

90. Πρακτικά 29ης Ιανουαρίου 1852, σ. 435.

91. *Ἔκθεσις τοῦ βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Σ. Βλάχου, Πρώην Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν συνεδρίασιν ΚΣΤ' τῆς 25 Αὐγούστου 1856*, Αθήνα 1856, σ. 2. Τον κύριο Κώστα Λάππα θερμά ευχαριστώ, όχι μόνο για τη φωτοτυπία της Έκθεσης, αλλά και για τις γόνιμες για μένα συζητήσεις μας.

92. Βλ. τον κατάλογο υπουργών Παιδείας στο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, Αθήνα 1974, τ. Β', σ. 313.

93. Βλ. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17 πρόχειρα επιστολών του υπουργού με ημερομηνία 31 Ιανουαρίου 1852 προς τον νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, το συμβούλιο της Ριζαρείου και τον υπουργικό γραμματέα Άγγελο Κυπριάδη, στα οποία διατυπώνει την άποψη ότι «ἔλλογον καὶ πρέπον εἶναι νὰ μὴν ἐπιβληθῇ ἡ ἐσχάτη αὕτη ποινὴ τῆς ἀποβολῆς, εἰμὴ μετὰ ἀποχρώσης ἀποδείξεως ἢ τουλάχιστον ἐνδείξεως, τὰς ὁποίας μόνον ἀκριβὴς ἐξέτασις ἐμπορεῖ νὰ παρέξῃ». Πρβλ. *Ἔκθεσις τοῦ βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Σ. Βλάχου*, σ. 3. Την απόφασή του αυτή θεώρησε σώφρονα πάντως και η μη φίλα προς αυτόν προσκείμενη *Ἐλπίς*, φ. 670 (8.3.1852), σ. 2736.

94. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 515-516, 11.2.1852, έκθεση υπουργού και γνωμοδότηση υπουργικού συμβουλίου.

μετέφερε, έστω και μέσα από τη μάλλον συμβατική καθολική εκδοχή, μια ανανεωτική και κυρίως δυτικού τύπου προσέγγιση της διδασκαλίας θρησκευτικών αρχών στα παιδιά. Τη βάση της έκδοσής του αποτέλεσε το σχολικό βιβλίο για τα δημοτικά σχολεία της Βαυαρίας του παιδαγωγού και σχολικού επιθεωρητή Christoph (von) Schmid(t).[95] Η μετάφραση του Καλαγάνη είναι η πρώτη μετάφραση στα Ελληνικά βιβλίου του Schmid, δημοφιλέστατου συγγραφέα ηθικοδιδακτικής λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, έργα του οποίου μεταφράζονταν συνήθως από τη γαλλική μετάφραση στις βαλκανικές γλώσσες μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.[96] Ήδη το 1827 και προφανώς και όταν μετέφραζε και εξέδιδε το βιβλίο του Schmid ο Γρηγόριος Καλαγάνης είχε πεισθεί για το κατάλληλο της γερμανικής μεθόδου κατήχησης των παιδιών και στο ορθόδοξο περιβάλλον[97] και είχε πείσει και την κοινότητα της Αγίας Τριάδος που του είχε αναθέσει το μάθημα της κατήχησης το 1824.

Νεοτερισμοί οποιουδήποτε τύπου ειδικά στη διδασκαλία παιδιών και νέων προκαλούσαν τη δριμεία αντίδραση του Πατριαρχείου και μάλιστα σε εποχή έξαρσης της τυπογραφικής και άλλης δραστηριότητας των αποστολών άλλων δογμάτων στην επικράτεια του Πατριαρχείου. Αν το βιβλίο του Καλαγάνη δεν ανήκε στα «διεφθαρμένα βιβλιάρια... συντεθειμένα ἀπὸ τοὺς λουθηροκαλβίνους ἀποστόλους, καὶ τετυπωμένα εἰς τὰς τυπογραφίας τῶν ἑταιρειῶν των», ήταν όμως γραμμένο από *ετερόδοξο αλλογενή* συγγραφέα, στοιχείο αρκετό από μόνο του για την απόρριψή του.[98] Όταν το 1852 κυκλο-

95. Κυκλοφόρησε από το 1801 σε τεύχη και σε πολλαπλές εκδόσεις με τον τίτλο *Biblische Geschichte für Kinder zum allgemeinen Gebrauche der Volks-Schulen Baierns* ή *Biblische Geschichte für Kinder zum planmäßigen Unterricht in sämmtlichen deutschen Schulen Baierns.*

96. Βλ. Juliana Roth, «Οι μεταμορφώσεις ενός γερμανικού αφηγήματος του 19ου αιώνα και η πορεία του προς το Βαλκάνιο αναγνώστη: "Τα Αυγά του Πάσχα" του Christoph von Schmid», *Τετράδια Εργασίας* 15 (Αθήνα 1995) 109-125. Για άλλες μεταφράσεις βλ. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη τοῦ ΕΛΙΑ. Ἑλληνικὰ Βιβλία 1864-1900*, Αθήνα 1990, λ. 1372, 2503, 2761. Μεταφράσεις του Schmid εκδίδονταν μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. π.χ. Christoph von Schmid, *Ἑκατὸν παιδικὰ διηγήματα μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Μενελάου Μιλτιάδου Πανᾶ*, Αθήνα 1907.

97. Βλ. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (30. 12.1827).

98. «Ἐγκύκλιος ἐκκλησιαστικὴ καὶ συνοδικὴ ἐπιστολή, παραινετικὴ πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ὀρθοδόξους, εἰς ἀποφυγὴν τῶν ἐπιπολαζουσῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν» του Πατριάρχη Γρηγορίου ς' (1836), Μανουήλ Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις* [...], Κωνσταντινούπολη 1889, κυρίως σ. 269-270.

φόρησε σε δεύτερη έκδοση και με τον τίτλο «Ἀπάνθισμα τῶν ἱερῶν γραφῶν»[99] η Ιστορία του, η «Ἐφημερὶς τῶν μαθητῶν» συστήνοντας τη χρήση του έργου στα σχολεία δεν παρέλειψε να υπενθυμίσει στους αναγνώστες της τις υπερβολές των υπερμάχων της ορθοδοξίας: «Περὶ [...] τοῦ ἂν πᾶσαι αἱ ἐν τῷ προκειμένῳ ἀπανθίσματι διδασκαλίαι εἰσὶν ὑγιαίνουσαι, καὶ οὐδαμοῦ διέστραπταί τι θέλουν ἀποφανθῇ οἱ κατ' ἐπάγγελμα θεολόγοι [...] Ἀλλ' ἀφοῦ πάντες καὶ αὐτοὶ οἱ σφόδρα ζηλωταὶ ἐσίγησαν ἕως ἄρτι ἀπὸ τοῦ 1821, ὅτε κατὰ πρῶτον ἐδημοσιεύθη τὸ βιβλίον ἐξελληνισμένον, πρὸς χρῆσιν τῶν ὀρθοδόξων, φαίνεται ὅτι καλῶς ἔχει καὶ ἀσπαστὸν ἐστὶ καὶ εἰς τὰ σχολεῖα εἰσακτέον».[100] Προληπτικά άλλωστε ο Καλαγάνης είχε παρέμβει σε μερικά σημεία του αρχικού κειμένου του. Στη νέα έκδοση παρέλειψε για παράδειγμα την ακόλουθη σημείωση: «Δὲν μὲ λανθάνει ἡ δόξα τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, ὅτι ἡ παναγία Παρθένος ἐτρέφετο παιδιόθεν διὰ χειρὸς Ἀγγέλου εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων. Ἀλλ' εἰς τὸν μεταφραστὴν δὲν εἶναι συγχωρημένον, ἐν ᾧ μεταφράζει, νὰ μεταβάλῃ τὸ κείμενον τοῦ μεταφραζομένου κατὰ τὸ δοκοῦν. Πλὴν ἂν δὲν ἀπατῶμαι τοῦτο δὲν εἶναι καὶ ἀπὸ τὰ συστατικὰ δόγματα τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως, (ἴδε ἑκατονταετηρίδα παρὰ Εὐγενίου). Διὰ τοῦτο λοιπὸν ἐφύλαξα καὶ ἐγὼ τὸ κείμενον τοῦ Συγγραφέως, ὅστις εἰς ἔτι ζῇ, καὶ ὅστις μήτε ἤθελεν ὑποφέρει ἴσως νὰ μεταβληθῇ».[101]

Είχε άραγε ο Καλαγάνης στη διδασκαλία του εφαρμόσει αυτή την παλαιότερη περισσότερο κριτικοφιλολογική παρά δογματική θεολογική προσέγγιση του κειμένου προκαλώντας έτσι το θρησκευτικό αίσθημα των μαθητών της Ριζαρείου; Το πιθανότερο είναι ότι είχε επιχειρήσει μια ερμηνευτική διδασκαλία του συμβόλου της πίστεως, πράγμα από μόνο του παρακινδυνευμένο για τα δεδομένα της ορθόδοξης θεολογίας και μάλιστα μπροστά σε πρωτοετείς σπουδαστές, όχι όμως ότι είχε προβεί σε αλλαγή του κειμένου. Όταν είκοσι χρόνια νωρίτερα είχε συντάξει μια περιληπτική έκθεση των δογμάτων της Ανατολικής Εκκλησίας στο Μόναχο, δεν είχε διαφοροποιηθεί σε κανένα σημείο από τα παραδεδεγμένα, είχε μάλιστα ιδιαίτερα υπογραμμίσει τη σημασία του συμβόλου της πίστεως και τη βασική διαφορά με τη Δυτική Εκκλησία περί εκπορεύσεως του Αγίου

---

99. *Ἀπάνθισμα τῶν ἱερῶν γραφῶν πρὸς χρῆσιν τῶν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα φοιτώντων Ἑλληνοπαίδων*, 3 τ., Αθήνα 1852-1853.

100. Ἐφημερὶς τῶν μαθητῶν, Α', αρ. 10 (20.12.1852), σ. 40.

101. *Ἱστορία τῆς Νέας Γραφῆς* [...], Βιέννη 1821, σ. 9 (διορθώνω τα τυπογραφικά λάθη).

Πνεύματος.[102] Ωστόσο δεν εκπλήσσει το ότι η εξηγητική μέθοδος διδασκαλίας στη Ριζάρειο σε συνδυασμό με τις «ξένες» συνήθειές του —ας ήταν και μόνο διατροφικές— και ίσως και μια ελαστική εφαρμογή της παράδοσης δεν ευνοούσαν την αποδοχή του από μαθητές εκκλησιαστικής σχολής σε εποχή θρησκευτικού συντηρητισμού.

Η σχέση του Καλαγάνη την εποχή της θητείας του στη Ριζάρειο με τις μεταρρυθμιστικές τάσεις στο χώρο της λειτουργικής μουσικής δεν είναι γνωστή. Σπάνια λειτουργούσε στην εκκλησία της σχολής (στις καταθέσεις γίνεται λόγος για συνολικά πέντε ή έξι φορές) και καμία από τις κατηγορίες δεν αναφέρεται στις απόψεις του για μουσική. Η πολύχρονη υπηρεσία του στη Βιέννη και μάλιστα στην Αγία Τριάδα, της οποίας η κοινότητα υπερασπίστηκε την εισαγωγή της τετραφωνίας σθεναρά,[103] δεν πρέπει να τον είχε αφήσει ανεπηρέαστο, στη Ριζάρειο πάντως μάλλον δεν προχώρησε σε τέτοιες παρεμβάσεις στο τυπικό. Η πρώτη γνωστή προσπάθεια εισαγωγής της τετραφωνίας στη Ριζάρειο είχε γίνει το 1844 χωρίς επιτυχία.[104]

Κατά πόσο η αντίσταση των σπουδαστών οφειλόταν στη δυσκολία τους να συμφιλιωθούν με το *Άλλο* όπως αυτό εκδηλωνόταν σε συνήθειες και διδαχές που έθιγαν το θρησκευτικό τους αίσθημα αλλά και τους παραδοσιακούς κώδικες της ιεροσύνης, σε μια αντιπαράθεση με την άλλοτε αυταρχική και άλλοτε προσβλητική συμπεριφορά του διευθυντή τους ή σε επιρροές από πρόσωπα και δημοσιεύματα συντηρητικών εκκλησιαστικών κύκλων δεν είναι δυνατό να ανασυσταθεί. Τα δύο πρώτα όμως από μόνα τους μάλλον δεν θα αρκούσαν για να καταδικάσουν τον Καλαγάνη στη συ-

---

102. Thierschiana I/87, Kalagannis, 11: «Ἔκθεσις σύντομος τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Δόγματος».

103. Βλ. Π. Ε. Φορμόζης, «Οἱ χορωδιακὲς ἐκδόσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σὲ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ γραφὴ τῶν: Ἰωάννου Χ. Ν. Χαβιαρᾶ - B. Randhartinger καὶ Ἀνθίμου Νικολαΐδου - Gottfried Preyer στὶς δύο ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες τῆς Βιέννης», *Στάχυς* 8-9 (Βιέννη, Ιανουάριος-Ιούνιος 1967) 34-81. Για τις απόψεις και τη δράση του Κωνσταντίνου Οικονόμου εναντίον της τετραφωνίας βλ., μέχρι να ολοκληρωθεί η έκδοση της αλληλογραφίας Οικονόμου της Ακαδημίας Αθηνών, την επιλεκτική έκδοση επιστολών της περιόδου από τον Ιωάννη Δ. Μπουγάτσο, *Αἱ ἀπόψεις τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων περὶ τῆς Τετραφωνίας καὶ τοῦ Λεσβίου Συστήματος*, Αθήνα 1993. Περιγραφή των επιστολών και αποσπάσματα περιλαμβάνει ήδη η μελέτη του Δημητρίου Σ. Μπαλάνου, «Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* Ε/1 (1936), σ. 1-30.

104. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 17-18.

νείδησή τους,[105] αν το γενικό κλίμα της εποχής δεν ενίσχυε τη συντηρητική στροφή. Αν και οι μαθητές αποπέμφθηκαν, ο στόχος τον οποίο είχαν θέσει επιτεύχθηκε: η αίτηση του Καλαγάνη λίγους μήνες μετά το τέλος της κρίσης να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του για λόγους ηλικίας διεκπεραιώθηκε αμέσως και από το συμβούλιο της σχολής και από το υπουργείο, παρότι δεν είχε βρεθεί ακόμη κατάλληλος αντικαταστάτης για τη θέση του διευθυντή.[106]

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

105. Την ανάγκη να νομιμοποιηθούν οι ταραχές μέσα από τη σύνδεσή τους με τον πολιτικό περίγυρο νομίζω άλλωστε ότι δείχνει η επίκληση από τον Λεωνίδα Μήλιο (ΚΕ') παλαιότερου άρθρου της εφημερίδας *Συνταγματική* κατά του Καλαγάνη, μετά από τη δημοσίευση του οποίου ο διευθυντής φέρεται να είχε ομολογήσει το «Ευαγγελικό» του πιστεύω.

106. Στην πρώτη αναφορά (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852) οι σπουδαστές είχαν ζητήσει «ἀπαλλαγὴν ἡμῶν ἀπὸ τοῦ πραγματικῶς λύκου τούτου». Από τη γραπτή υποβολή παραίτησης του Καλαγάνη προς το υπουργείο (ΓΑΚ 'Οθωνικόν, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 2/10 [Διορισμοί], αρ. πρωτ. 4095 (10.9.1852)) μέχρι την επίσημη αποδοχή της, υπογεγραμμένη από την Αμαλία στις 23 Σεπτεμβρίου (αρ. πρωτ. 4337), μεσολάβησαν 13 ημέρες· βλ. στον ίδιο φάκελο και την αλληλογραφία εκτελεστών διαθήκης Ριζάρη και υπουργείου.